

GYŪJTÉSI ÚTMUTATÓK

A falusi fiúk szabadtéri játécai

Utmutató ajánlott pályatétel kidolgozásához

1. A népi játékok szervezett gyűjtésének nagy múltja van hazánkban. Már a múlt század végén értékes és gazdag monográfia láthatott napvilágot e tárgykörben (Kiss Aron: Magyar gyermekjátékok gyűjteménye, 1891). A felszabadulás után, 1952—1957 között — *Muharay Elemér* kezdeményezésére, az akkori Népművészeti Intézet támogatásával — bontakozott ki széles körű, s igen eredményes játékgyűjtés. Mindamellett koránt sincs még minden feltárva, s az elrnélyedő, szakszerű gyűjtés még ma is igen értékes eredményeket hozhat mind a néprajztudomány, mind pedig a testnevelési és sportbeli, mozgalmi felhasználás számára. A hagyományos játékkultúra arra alkalmas elemeit ugyanis — amint számos példa bizonyítja — egyaránt jól fel lehet használni a különféle szabadtéri társasjáték-alkalmakon és szinpadi bemutatókon.

2. A falusi élet átalakulása során a hagyományos játékok a legtöbb helyen egyre inkább kiszorultak a gyakorlatból, s ma már jószerivel csak az idősebbek emlékezetében élnek. Emellett különféle utakon és több hullámban bekerültek a helyi játékkultúrába más vidékről származó népi játékok is. A gyűjtő ezért egyaránt hasznos munkát végez, ha egyrészt felkutatja és számba veszi a gyűjtőhelyén hagyományos játékok és játékellet legrégebb emlékeit, másrészt ha igyekszik megállapítani, hogy a még elérhető legrégebb réteget milyen új játékok gazdagították az idők folyamán. Éppen ezért a gyűjtőnek különös gondot kell fordítania annak tisztázására, hogy a hagyományos játékkalkalmak és játékok meddig éltek a gyakorlatban, és hogy milyen ütemben, milyen hatások következtében (iskola, ifjúsági mozgalmak, a futball elterjedése stb.) szűntek meg, illetőleg változtak meg.

3. A fentieknek megfelelően adatközlőinket úgy kell összeválogatnunk, hogy képviselve legyenek közöttük az eltérő játékkultúrájú nemzedékek korcsoportjai. (Az adatközlők életkorának megjelölése azért is igen fontos, mivel ezzel tudjuk időhöz kötni a játékokat.) Az egyes játékok korának megállapításánál az időben visszafelé kell haladnunk. Előbb a legfiatalabbak játékkészletét vegyük számba, majd kérdezzük meg az idősebbeket, hogy a mai játékokat ismerték-e, és hogyan játszották. Ha más-képpen, mint a fiatalabbak, jegyezzük fel az eltérést. Arra is gondoljunk eközben, hogy az öregek esetleg más néven ismerték egyik-másik mai játékot. E nyomozás eredményeként meg tudjuk állapítani, hogy egy-egy új játék mikor került be és honnan, az egyes korosztályok játékkincsébe. (Pl. más faluból jött vagy a tanítótól tanulták stb.)

4. A fiú- és leányjátékok élesen elkülönülnek. Különösen a nagyobb, kamaszkorban lévő fiúk szeretnek maguk között, csapatban játszani. Figyeljük meg, hogyan csoportosulnak a fiúk falunkban: kor szerint, utcák szerint, társadalmi helyzet, vallás, nemzetiség szerint. (Kicsi fiúk, süldő fiúk, legények csoportja, felszegiek, gazdafiúk, zsellérfiúk stb.) Van-e valami elnevezése ezeknek a csapatoknak (banda stb.) Van-e vezetőjük, ki az és miért éppen ő? Vezérüknek van-e valami címe (első fiú)?

A fiúk kedvenc játécai rendszerint sok testmozgást, ügyességet kívánó, mérköző csapatjátékok. A játékok fő évadja a tavasz, s még akkor is van bizonyos sorrend a játékok között: pl. először golyóznak, később labdáznak stb. Nyáron inkább fürdés a szórakozásuk, télen korcsolyázás, csuszkálás, szánkázás.

A bonyolult szabályú mérköző csapatjátékoknál a gyűjtés legcélszerűbb módja, ha magunk is megtanuljuk a játékot, kiismerjük a szabályok minden csínját-bínját, hogy azután olyan pontossággal írassuk le, hogy a leírás alapján el is lehessen játszani.

A gyűjtésnél vegyük figyelembe az alábbi szempontokat:

— Hogyan nevezik a fiúk egymás között az illető játékot? Hányan játszhatják,

rendszerint hányan vesznek részt benne? A játéknál állandó csapatok vannak-e vagy mindig újból választanak? Kik a csapatok vezérei? Állandóan ugyanazok, mint a bandák vezérei vagy ideiglenesek? Milyen tulajdonságok alapján választják meg őket? A csapatoknak van-e valamilyen elnevezésük (kintvalók, bentvalók)? Hogyan történik annak a kiválasztása, hogy ki melyik csapatba kerül? Hogyan döntik el, ki kezd meg a játékot? Hogyan megy végbe a játék helyének kijelölése (vonalak, lyukak stb.)? Ennek ábrázolására készítsünk egy kis alaprajzszerű ábrát, amelyen feltüntetjük a vonalak, botok, csűrök stb. helyét: hány lépésre vagy méternyire vannak egymástól, hol állanak a különböző játékosok, merre van „künn”, merre „benn” stb? Mindennek írjuk oda a nevét.

— Mik a játék eszközei (labda, bige, csűrök, bot stb.)? Ezeket rajzoljuk le, méreteiket jelöljük meg. Készítési módjuk? Kié az eszköz (közös, mindenkinek van sajátja)?

— A játék szabályai, pontos folyása. Mi a játék célja? Ki nyer? Hogyan dobják a botot, a labdát. Hogyan ütik a bigét? Hogyan vágják a bicskát a földhöz? Hogyan gurítják a golyót? Rajz (vonaleberkéket is rajzolhatunk), fénykép szemléltesse a mozgást, a különböző fogásokat. Mi számít hibának? Milyen hibákat szabad kijavítani (háromszor szabad dobni stb.)? Mikor kell a játékosnak vagy csapatnak kiállani vagy helyét átadni? Kivételek lehetségesek-e? Milyen ravasz fogásokat alkalmaznak a fiúk, hogy nyerjenek, esetleg milyen babonákhoz folyamodnak (pl. golyózásnál a lyuk megkarikázása ráolvasó mondóka közben, hogy a másik golyója be ne mehessen)? Hogyan büntetik a szabálytalanul vagy ügyetlenül játszó társukat, vagy azt, aki a játékot elrontotta? Hogyan és miért szokás egymás játékát elrontani (pl. a nagyobb fiúk szerteséjjel dobálják a kisebbek botjait stb.)? Rossz játékost, ügyetlen fogót csúfoló mondóka.

— Ha a játékot többféleképpen játsszák, jegyezzük le a változatokat is.

— Gondosan ügyeljünk arra, hogy az összes szakkifejezéseket: az egyes játszóknak nevét (hunyz, kanász, disznó stb.), a játékszerek elnevezését (*csűrök, pilincke, szorlaptá* stb.), az egyes mozzanatok (*felszökni, fluttyot üt, kifogja a laptát* stb.), pontosan, a kiejtés szerint jegyezzük le. A népi kifejezéseket mindig húzzuk alá.

— A játékok körülményeit is fel kell jegyezni: milyen korú fiúk játsszák az illető játékot; esetleg legények is játsszák? Ha a lányok is részt szoktak benne venni, vagy esetleg maguk között játsszák, talán némileg módosítva, akkor ezt is említsük meg. Mikor és hol szokás játszani? Melyik évszakban (tavasszal, amikor már elolvadt a hó, húsvét táján, szárazabb téli napokon stb.); csak vasárnap vagy hétköznap is? A nap melyik szakában (este, munka végeztével stb.)? Iskolában, legetetés közben? A falu melyik részében (utcán, főtéren, kertekben), állandó helyen vagy pedig mindig másutt stb.? Melyik játéknak van inkább ünnepi jellege? Vannak-e bizonyos napokhoz kötött játékok (pl. húsvéthétfőn pirostojás *ticcselés*)? Melyik játékot játsszák a fiúk a legtöbbször és miért (a legnehezebbet)? Tüntessük fel, milyen gyakran játsszák a különböző játékokat, mi a kedvencük, mi kerül elő ritkábban és miért? Hogyan tanítják az újoncokat a játékokra? Ők eleinte hogyan vesznek részt a játékban (pl. előbb dobnak stb.)?

— Allítsuk össze a faluban ismert összes fiújátékok jegyzékét. Tudakoljuk meg a felnőttek véleményét a játékról, játszásról. Mit tiltanak, mikor tilos játszani (hétköznap, nagy munkaidőben stb.)?

5. Kérdezősködünk a fiúk játékszerei után, is főleg a különféle „hangszerek” (sípok, kürtök, *brügő* stb.) és a „fegyverek” (nyilpuska, parittyá, vízipuska stb.) felől. Készítjük módját pontosan írjuk és rajzoljuk le; esetleg több ábrában mutassuk be a készítés menetét. Itt is tartuk magunkat a fenti szempontokhoz: milyen korú fiúk készítik a játékszereket és milyen korúak, milyen évszakban játszanak velük? A játékszer neve. Milyen népi elnevezések, mondókaik („Kele kele fűzfa...”) vagy esetleg babonák fűződnek hozzájuk? Mikor és hol szórakoznak ezekkel?

6. Erdemes a nyári fürdőzéssel és a téli mulatságokkal is foglalkoznunk. Hol fürdenek a fiúk, csapatostul járnak-e, milyen játékokat játszanak a vízben stb? Télen: a jégen való csúszkálás, a korcsolyázás nevei, játékok a hóban, szánkázás. Rajzoljuk le a fa- vagy esztkorcsolyákat, szánkókat.

7. A pályamunka bevezetésével célszerű tömören jellemeznünk a gyűjtőhelyet (helység, megye; lélekszám; egykori közjogi helyzet, pl. jobbágyfalu, mezőváros; település, betelepülések, nemzetiségek; gazdálkodási, megélhetési viszonyok; hagyományos városiasodás).

8. A pályamunka végén gondosan soroljuk fel adatközlőink nevét, életkorát, foglalkozását, vallását (betelepült lakosságnál ez igen fontos). A neveket sorszámozzuk.

A szövegben való utalásnál elég az adatközlő sorszáma hivatkozni. Legjobb adatközlőinkről kis életrajzi jellemzést is készíthetünk.

9. A játékok szakszerű gyűjtéséhez jó példát, hasznos módszertani szempontokat találunk a Magyar népi gyermekjátékok c. kiadványban (írták: *Borsai Ilona, Hajdú Gyula és Igaz Mária*, szerkesztette *Keszler Mária*, Ének-zenei Szakköri Füzetek 2., Bp., Tankönyvkiadó, 1975.), továbbá *Hajdu Gyula*: Magyar népi játékok gyűjteménye (Bp., Akadémiai Kiadó, 1971.) c. könyvében, valamint az alábbi — sajnos, jórészt csak egyes könyvtárakban megtalálható — régebbi munkákban: *Lajos Árpád*: A magyar nép játéka (Bp., 1940.); *Berecz István és Lajos Árpád*: Hogyan gyűjtsünk népi sportjátékokat? (Bp., 1952.); *Gönczi Ferenc*: Somogyi gyermekjátékok (Kaposvár, 1949.); *Néphagyományunk Ertekeiből* (Szerk.: A Népművészeti Intézet Néprajzi Osztálya és a Néprajzi Múzeum Adattára, Bp., 1954.); *Népünk Hagyományaiból* (Szerk.: *Igaz Mária, Morvay Péter és Simon Józsefné*, Bp., 1955.); *Népünk Hagyományaiból 1956.* (Szerk.: *U. ök.*, Bp., 1956.); *Lajos Árpád*: Borsodi játékok (Miskolc, 1957.); Borsod megye népi hagyományai (Szerk.: *Bodgál Ferenc*, Miskolc, 1966.).

Kresz Mária és Morvay Péter

A régi gyógyszerári vizsgálatok jegyzőkönyveinek honismereti jelentősége

A múlt század első évtizedeiben a mezővárosi fejlődés útján járó Békés megyei városokban, községekben már megvolt az igény és a lehetőség arra, hogy — lépést tartva az országszerte tapasztalható általános fejlődéssel — közegészségügyi tekintetben is a kor színvonalára emelkedjenek. Adataink vannak arról, hogy a XVIII. században vizsgázott seborvosok működtek a nagyobb községekben is, a múlt század első évtizedeiben pedig létrejöttek az első patikák. Ez a fejlődés — nyilvánvalóan — nem kizárólagosan Békés megyei jelenség volt; hasonló utat jártak be más megyék jelentősebb települései is, és a sorra létesülő patikák egyre nélkülözhetetlenebb tényezői lettek a rangosabb települések egészségügyi ellátottságának.

A vármegyék — érthetően — élénk figyelemmel kísérték ezeknek a — rendszerint — magánvállalkozáson alapuló gyógyszeráraknak a helyzetét, működését. A Békés megyei Levéltár s minden megyei levéltár — más egészségügyi vonatkozású források mellett — gazdag anyagot őriz azokból a jegyzőkönyvekből, amelyek „a közegészség tárgyában költ Felsőbb rendelések” értelmében végzett vizsgálatok alkalmával készültek. Ilyen forrásanyagoknak minden megyei levéltárban lenniük kell mivel — mint a fentebbi idézet mondja — a vizsgálatok nem helyi kezdeményezéseken alapultak, hanem országos rendelkezéseken. Ennek a forrástípusnak a tanulmányozása igen hasznos lehet a kutató számára, nem csupán azért, mert a községek patikáinak megalkulásáról, kezdeti körülményeiről adnak tájékoztatást, hanem mivel adatokat szolgáltatnak a gyógyszeres orvoslással kapcsolatos általánosabb kép megrajzolásához is. Mindenképpen megérdemlik, hogy a helytörténészek kutassák és értékeljék ezeket a kortörténeti dokumentumokat.

Miről tájékoztatnak a gyógyszerári vizsgálatok jegyzőkönyvei?

A vizsgálatokat a vármegyei tiszti főorvosok végezték. A század első felében érvényben volt és a vizsgálatok menetét, rendjét meghatározó „Felsőbb rendelkezések”-et kiegészítette és módosította a császári helytartótanács 1850-ben kiadott szabályrendelete, mely 20 pontban foglalta össze a vizsgálat szempontjait. Ez a szabályrendelet önmagában is sokat elárul a kor viszonyairól. A korábrinál tartalmasabbnak látszó vizsgálatot írt elő, azt új szempontokkal bővítette, és újszerű követelményeivel bizonyos mértékig irányt mutatott és lendületet adott a további fejlődésnek.

A jegyzőkönyvek — mind a korábbiak, mind pedig a helytartótanácsi rendelet előírásai szerint készültek — mindenekelőtt a patika helyzetére — 1850-től jogállására is — vonatkozó észrevételeket tartalmaznak. Rögzítik a patika „tízim”-ét, azaz elnevezését. A Békés megyei patikák esetében a *Reményhez*, a *Magyar Koronához*, a *Sashoz*, a *Kigyóhoz* elnevezésekkel találkozunk más, általánosan használt elnevezések mellett. Tájékoztatnak a jegyzőkönyvek a patika jogállásáról, vagyis jogosítványának „mivoltá”-ról, mely lehetett reál, személyes vagy fiók.

Érdekesekek a jegyzőkönyveknek azok az észrevételei, gyakran bíráló megjegyzései, amelyek a patika helyiségeire, felszerelésére vonatkoztak. Értékelték a helyiségek

nevezetesen a „bólt”, a „materiális kamarátska”, a „laboratorium”, a „pincze” és a „herbarium” állapotát, tisztaságát, a célnak megfelelő voltát. A vizsgálatok alkalmával ellenőrizték a mérleget, valamint a „mértéksúlyok”-at, amiket a patikus három évenként hitelesíttetni tartozott. Meg kellett lenni a patikában a „vegykémyszerkészlet”-nek; az 1850-ben megjelent szabályrendelet pedig előírta a „Meisner-féle areometer”, vagy ahogy néhány esetben írták: a „sűrmérő” beszerzését és használatát. A jegyzőkönyvek utalásaiból kiderül, hogy ellenőrizték a patika felszereltségét, bútorzatát. Megkívták, hogy a patika „bútorai, edényei tiszosak, tiszták és a' tználnak minden részben” megfelelőek legyenek, az edények pedig el legyenek látva a szükséges feliratokkal.

Kiterjedt a vizsgálat a patika személyi ellátottságának a helyzetére is. A gyógyszerészek — akik legtöbb esetben a patika tulajdonosai is voltak — megfelelő szak-képzettséggel rendelkeztek. Diplomájukat általában „a' Tettes Pesti Orvosi Kar”-nál nyerték. Az 1850-es szabályrendelet szerint végzett vizsgálatok alkalmával azt is megnezték, hogy „ a gyógyszerészetet és annak segéd tudományait magában foglaló elegendő számú és tudományos minőségű szakkönyvek birtokában van-e a tulajdonos?”, vagyis, hogy a gyógyszerész lépést tart-e szaktudományának fejlődésével. Már a század első feléből származó jegyzőkönyvekben is találunk utalást a gyógyszerész szak-képzettségére, általános műveltségére (pl. nyelvtudására), általános emberi magatartására vonatkozóan. Az 1850-es szabályrendelet alapján vizsgálni kellett „a gyógyszerész birtokosának személyes tulajdonságait, és véleményét személyzetét illetően műveltségben, előmenetelben és erkölcsi magaviseletben”. Ugyanígy értékelni kellett „a megvizsgált gyógyszerészár közihíret, a mértéket, árszabást és kiszolgáltatást illetőleg”. Ez utóbbi kérdőpontra kapcsolatban a vizsgálat e részébe bevont hatósági személyeknek (községi esküdteknek) a jegyzőkönyv záradékában nyilatkozniuk kellett. A vizsgálati jegyzőkönyv — mely a gyógyszerész hivatali minőségének is tekinthető — a gyógyszerész általános emberi magatartásának, előljáróihoz és a „közösség”-hez való viszonyának, szorgalmának értékelését is tartalmazta.

A gyógyszerészek napi munkájáról is képet alkothatunk e jegyzőkönyvek alapján. A kifejezésekből („minden irak és flastromok jól készítve”; „minden receptre, amint el-készítődik”) ítélve a gyógyszereket maguk készítették, emellett gyógynövényeket gyűjtöttek és tároltak a herbariumban, vagy amint később nevezték: a „fűpadlás”-on. Nem kis munkát jelentett a gyógyszerészár adminisztráció sem. Figyelniük, illetve vezetniük kellett az alábbi dokumentumokat: a „dispensatoriumot”, vagyis a hivatalos gyógyszerkönyvet, és annak osztrák kiadásait is, „az Orvosi szereknek... igazított taxá”-ját, vagyis a hivatalos árszabást, a „mérgek könyvé”-t, a „Protocollum”-ot, melybe „a' Patikáriusokat illető Felsőbb Rendelések”-et vezették be, és ott állt „a' Könyv, melybe a' defectusok hónaponként szorgalomatosan béíródnak”. Az elkészített gyógyszereket azonnal „taxálni” kellett, és a visszamaradt „vények”-et alfabeta sorrendben meg kellett őrizni.

Az ellenőrzés során mennyiségi és minőségi vizsgálatnak vetették alá a patikában tárolt gyógyszereket. Rögzítették, hogy a készítmények „a' helyhez képest elegendő mennyiségben vannak-e”, vagyis, hogy a tárolt készletek megfelelnek-e a patika nagyságának, és — nyilván — a lakosság lélekszámának.

Az 1850. évi szabályrendelet megszabta, hogy mely gyógyszereket kell a „könnyebb áttekintés végett” együtt vizsgálni. A gyógyszerek minőségi vizsgálatánál különböző eljárásokat alkalmaztak. Egyes készítményeket, mint pl. „az Extractumot, Syrupokat, Electuariumokat; és Roobokat; ... valamint a' külömbféle Spiritusokat, Liquorokat és Tincturákat” „azoknak színekből, ízekből 's illatjokból” következtetve minősítették, más esetekben fajsúlyvizsgálatot végeztek mérlegettel, később az areométerrel vagy „önsúlymérő”-vel.

A gyógyszerek között „külömbféle sókat, ásványi savanyakat”, füveket, virágokat, fákat, gyümölcsöket, magvakat, héjjakat és gyökereket”, „ezeteket”, „lepárolt vizeket” „extractumokat, Electuariumokat” stb-t soroltak fel a jegyzőkönyvek. Ezeknek a részletesebb értékelése gyógyszerész szakképzettséggel rendelkező kutatók feladata lehet.

A jegyzőkönyvek egy-egy patikára vonatkozóan az évek során bőséges anyagot halmoztak fel, de a hagyományosan megfogalmazott szövegekben rögzített tényekkel, adatokkal, elismerő vagy elmarasztaló kritikai megjegyzéseikkel általánosságban is számos értékes információt hagytak örökül a helytörténeti kutató számára.

Hentz Lajos